

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*.

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from:

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5. Van Boulanger tot Panama: Frankrijk 1889-1893

5.1 Na Boulanger

Of het nu gaat om de steeds luidere roep om een achturige werkdag of de in een bloedbad geëindigde staking van textielarbeiders in het Noord-Franse plaatsje Fourmies in 1891; om vakbonden die tot algemene stakingen opriepen, of om het succes van de socialisten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1892 en de landelijke van 1893, toen ook de marxistische, vooral uit industriearbeiders bestaande *parti ouvrier* werd omgedoopt tot de praktischer ingestelde *parti ouvrier français*: de vroege jaren 1890 in Frankrijk stonden in het teken van het socialisme.¹ Dit betoonde zich soms antiparlementair en – verbonden aan een antikapitalistische kritiek – antisemitisch.²

De situatie van de arbeiders ontlokte ook aan de katholieke kerk een kritiek op het kapitalisme, waarvan getuige de pauselijke (Leo XIII) encycliciek *Rerum Novarum* van mei 1891, met als onderwerp arbeidsomstandigheden; encycliciek die haar echo's had in het Franse, net als het socialisme zelf later dan in Duitsland op gang gekomen sociaal-katholicisme. In Frankrijk kwam dit voort uit de anti-republikeinse, legitimistische, antiliberaal hoek.³ In diezelfde hoek bestond er veel ongenoegen over de oproep in november 1890 van de kardinaal van Algiers, Charles Lavigerie, aan Franse katholieken om de Republiek te aanvaarden. De oproep tot deze zogeheten *ralliement* kwam op aandringen van paus Leo XIII. Na de verkiezingen van 1889 achtte die het moment rijp voor een interventie in het Franse politieke debat.

De paus was nooit een scherpslipser geweest wat betreft de staatsvorm en had gewelddadig protest tegen de republikeinse antiklerikale politiek steeds afgewezen. Hij wilde zowel het onderscheid tussen wereldlijke en religieuze macht bevestigen als het onder Napoleon I gesloten concordaat veiligstellen, en daarmee tevens het budget dat de kerk kreeg toebedeeld (en dat voor de *radicaux* niet klein genoeg kon zijn). De manier om dit te bereiken was in te zetten om een alliantie tussen conservatieven en *opportunistes*. Leo XIII begreep

¹ Mayeur, *La vie politique*, 138. De genoemde POF bestond uit zogeheten *guesdistes* (naar mede-oprichter Jules Guesde). Het socialisme in Frankrijk kende echter nog diverse andere nuances of stromingen, zoals het *possibilisme*, *blanquisme* (naar Auguste Blanqui) en *allemanisme* (Jean Allemane). Daarnaast waren er 'onafhankelijken'. Over het socialisme in Frankrijk, zie bijvoorbeeld Michel Winock, *La Gauche en France* (Parijs 2006). Dit proefschrift beperkt zich tot de algemene politieke tendensen van de jaren 1889-1892.

² Ibidem, 141-143.

³ Ibidem, 145.

echter goed dat dit alleen mogelijk was als die conservatieven de Republiek zouden aanvaarden. Daarnaast speelden er overwegingen van buitenlandse politiek: de verhouding met de jonge Italiaanse staat was slecht, met Duitsland matig; Frankrijk beschermde bovendien diverse katholieke overzeese missies.⁴

Sommige conservatieven op hun beurt zagen in dat de Republiek hoogstwaarschijnlijk geen tijdelijk verschijnsel was en dat het merendeel van de Fransen haar inmiddels had geaccepteerd: het was zinloos om nog langer tegen de tijdgeest in te gaan. Met het opkomende socialisme en de antiklerikale *radicaux* in het achterhoofd dachten ze dat het strategisch verstandig was om gemeenschappelijke zaak te maken met de *opportunistes*, die net als zij sociaal conservatief waren, althans conservatiever dan de *radicaux*, om zo nog een deel van hun eigen politieke programma te kunnen realiseren. In feite kwam dit neer op het streven naar een *Droite républicaine*, zoals de eerder al in 1886 door de protestant Raoul Duval opgerichte groep heette, die echter geen lang leven was beschoren. In dezelfde geest richtte de orléanist Jacques Piou maart 1890 *Droite constitutionnelle* op. Zoals Mayeur schrijft was een deel van de *opportunistes* niet ongevoelig voor de ouvertures, maar ook voor hen kon aanvaarding van de wetten over de *laïcité* (scheiding tussen kerk en staat en neutraliteit van de overheid: op dat moment officieel alleen in het onderwijs ingevoerd) niet ter discussie te staan.⁵

De *radicaux* wantrouwden Lavigeries' 'dronk' op de Republiek, *opportunistes* reageerden over het algemeen met instemming. Veel monarchisten waren ontevreden. Met name vanuit katholieke gelederen was de oppositie niet van de lucht. Het bracht paus Leo XIII ertoe zich in februari 1892 te laten interviewen door Ernest Judet, redacteur van *Le Petit Journal*. Kort na het interview verscheen een nieuwe, in het Frans vertaalde pauselijke bul, *Au milieu des sollicitudes* (temidden van zorgen), waarin de paus stelde dat aanvaarding van een staatsvorm (de republiek) geen aanvaarding van antikerkelijke wetgeving meebracht. Zijn oproep tot *ralliement* leidde tot verdeeldheid onder katholieken, waarbij het niet per se zo was dat de *orléanisten* of meer gematigde onder hen zich achter de *ralliement* schaarden en de contrarevolutionaire legitimisten haar weigerden; legitimist en belangrijke *orateur* van

⁴ Mayeur, *La vie politique*, 148.

⁵ Idem. Het betrof hier in de eerste plaats de zogeheten *lois scolaires* van begin jaren 1880 (voornamelijk uit de koker van toenmalig minister van Onderwijs Jules Ferry), die onder meer meebrachten dat basisonderwijs verplicht werd en tevens gratis op openbare scholen, en dat de verplichte aan religie gerelateerde inhoud van lesprogramma's werd geschrapt ten gunste van *éducation civique*. Ook werden nieuwe scholen gesticht. Later (in 1886, onder de regering Goblet) werden religieuze leraren op openbare scholen vervangen door 'neutrale'.

legitimistisch rechts, Albert de Mun, was hiervan het levende bewijs: hij gehoorzaamde de paus.⁶

De boodschap leek eenduidig, maar in de praktijk was het niet altijd even helder wat acceptatie precies inhield: was zij alleen oppervlakkig en voor de bühne, of fundamenteel en oprecht? In het verlengde hiervan, zo benadrukt ook Mayeur, liepen de redenen voor *ralliement* dikwijls uiteen. Voor sommige conservatieven vormde zij het aangewezen middel om de sociale orde te verdedigen, voor andere juist een manier om een direct beroep te kunnen doen op het volk, wat uiteraard niet strookte met de republikeinse organisatie van de parlementaire democratie. Sommigen wilden uiteindelijk vooral antireligieuze wetten terugdraaien, anderen ging het om de organisatie van een brede conservatieve partij naar Brits model. Deze ambivalenties versterkten het wantrouwen onder republikeinse politici, die behalve het sociale gezicht van het christendom ook de bemoeienis van de paus met Frankrijk met argusogen bezagen. Door de loskoppeling van monarchisme en katholicisme opende die bemoeienis echter wel nieuwe mogelijkheden, en speelde zo een onmiskenbare rol bij de verandering van het Franse politieke landschap vanaf 1890.⁷

Politiek gezien was het na Boulangers nederlaag en helemaal na zijn dood op het hoogste niveau kalm. Republikeinen zetten de samenwerkingspolitiek – *concentration républicaine* – voort. In maart 1890 trad Tirard af wegens afwijzing door de Senaat van het door zijn regering gewenste vrijhandelsverdrag met Turkije. De *opportuniste* Freycinet keerde daarop voor de vierde keer terug als premier. Met het boulangisme vers in het geheugen en de opmars van het socialisme appelleerde ook hij aan samenwerking van alle republikeinse groepen. Maar liefst zes van de tien ministers bleven op hun post. Zijn regering zou het tot februari 1892 uithouden. Gevallen doordat de *radicaux* hun steun introkken – ze vonden Freycinet te zeer pro geestelijkheid en hekelden het uitblijven van sociale hervormingen – maakte zij plaats voor een regering die, na diverse vergeefse verzoeken aan anderen (onder wie Rouvier en *radical* Léon Bourgeois), uiteindelijk onder leiding kwam te staan van *opportuniste* Émile Loubet; ook dit kabinet telde weer zes ministers die in het vorige zaten.⁸ Het was bovendien deze regering van *concentration républicaine* die te kampen kreeg met de uitbraak van het Panamaschandaal.⁹ Dat barstte in de Kamer in alle hevigheid los met een

⁶ Mayeur, *La vie politique*, 151. Zie over de Mun ook Philippe Levillain, *Albert de Mun; catholicisme français et catholicisme romain du Syllabus au ralliement* (École française de Rome 1983).

⁷ Mayeur, *La vie politique*, 152-153.

⁸ Ibidem, 153-154.

⁹ Meer recentelijk heeft een groep historici het onderwerp opgepakt. Gericht op specifieke aspecten van de affaire (instrumentalisatie door linkse oppositie of de reikwijdte gezien door de ogen van een van de gedaagden) maken deze bijdragen deel uit van een onderzoeksprogramma dat op innovatieve manieren naar corruptie kijkt.

interpellatie van de boulangistische katholiek Jules Delahaye op 22 november. Daar was echter heel wat aan voorafgegaan.

5.2 De onderneming

In 1876 bestudeerde het Parijse Geografische Genootschap de mogelijkheden voor een kanaal dat de Stille en Atlantische oceaan met elkaar zou verbinden. Een commissie werd naar Panama gestuurd voor onderzoek ter plaatse, wat leidde tot de oprichting van het *Comité français pour le percement du canal interocéanique*. De beroemde ‘man van het Suez-kanaal’ Ferdinand de Lesseps werd tot voorzitter benoemd. ‘Als een generaal die een eerste slag heeft gewonnen wordt gevraagd of hij een tweede wil winnen, dan kan hij niet weigeren!’, vond hij zelf.¹⁰ Het *Comité* werd getransformeerd tot bedrijf en verwierf een landconcessie van de Colombiaanse regering, die het gebied tot 1903 bestuurde. Een kantoor werd opgericht in New York om Amerikaanse instemming (Panama bevond zich zogezegd in de Amerikaanse achtertuin) te verkrijgen. In 1879 presenteerde de Lesseps het voorgenomen project in Parijs.¹¹ Om kapitaal te vergaren deed hij een beroep op de financiële markten. Tevergeefs. Een wetenschappelijke en technische commissie werd opgetuigd en vertrok naar Panama. Eenmaal terug schreef het bedrijfsbulletin – het *Bulletin du Canal* – dat de commissie de Lesseps’ inschattingen had bevestigd, en dat de aannemers Couvreux en Hersent de kosten voor kanaalconstructie op 500 miljoen francs hadden geschat. Lesseps zei ook dat de verwachte opbrengsten hoger zouden zijn dan hij in eerste instantie had gedacht. Hetzelfde

Voor een onderzoeksbeschrijving zie Jens Ivo Engels en Frédéric Monier, ‘Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe-XXe siècles)’, in: Engels, Monier and Petiteau, *La politique vue d’en bas*, 127-148. Zie ook hoofdstuk acht van die bundel, en hoofdstuk tien van Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption*. Drie werken over de Panama-affaire steken er echter met kop en schouders bovenuit, en vormen de basis voor dit hoofdstuk. Het meest uitgebreide is Jean-Yves Mollier, *Le scandale de Panama* (Parijs 1991). Met een focus zowel op de chronologie van gebeurtenissen als de bredere context analyseert Mollier het schandaal als product van een maatschappelijk klimaat en heersende mentaliteit. Hij beschrijft ook hoe het Panama indicatief was voor veranderingen daarin. Behalve op de economische context ligt de nadruk op de sociale omgeving van de direct en indirect betrokken personen en instituties; het boek schetst een (14) ‘topografie van Franse elites aan het einde van de negentiende eeuw’ (‘topographie de la vie des élites françaises à la fin du xixe siècle’); Pierre-Alexandre Boursons *L’Affaire Panama* (Parijs 2006) biedt een kortere chronologie met veel interessante citaten uit bronmateriaal. Zijn boek illustreert de connectie tussen het Panamaschandaal en andere kwesties waar de Republiek in die tijd mee worstelde; Jean Bouviers *Les deux scandales de Panama* (Parijs 1964) is vooral inzichtelijk wat betreft de financiële kant van het verhaal. Andere werken over de Panama affaire zijn Maron Simon, *The Panama Affair* (New York 1971); André Siegfried, *Suez, Panama et les routes mondiales* (Parijs 1948); Adrien Dansette, *Les Affaires de Panama* (Librairie Académique Perrin, z.p. 1934).

¹⁰ ‘Quand on demande à un general qui a gagné une première bataille s’il veut gagner une seconde, il ne peut pas refuser.’ Geciteerd uit: Bourson, *L’Affaire Panama*, 15.

¹¹ Lesseps zag een kanaal op zeeniveau, waarvoor 73 miljoen m³ aan terrein moest worden verplaatst. Dit zou twaalf jaar duren en 1,2 miljard francs kosten.

gold voor het rendement voor investeerders.¹² In december 1880 werd opnieuw een beroep gedaan op investeerders. Dit keer verging het de Lesseps, die 1 oktober 1887 had aangegeven als openingsdatum van het kanaal, wat beter: een nieuwe, grondiger voorbereide aandelen/obligatie-emissie waarbij diverse belangrijke banken zoals Crédit Lyonnais en Société Générale waren betrokken en die werd gesteund door met betalingen gunstig gestemde kranten bleek succesvol. Zo kreeg ook *Le Petit Journal*, dat een jaar eerder de onderneming nog ‘Amerikaans’ en ‘anti-patriottisch’ had genoemd, een grote zak geld (800.000 francs). Pardoes sloeg de houding van de krant om.¹³

In januari 1881 werd de *Compagnie du canal interocéanique de Panama* officieel opgericht. Een jaar later trokken aannemers Couvreux en Hersent zich door veelvuldige moeilijkheden rondom de aanleg terug.¹⁴ Na een gebrekkige voorbereiding door ongekwalificeerd personeel, ongeschikte machines en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen op het gebied van gezondheid, begonnen in 1882 de graafwerkzaamheden.¹⁵ Tegelijkertijd zocht de onderneming naarstig naar nieuw kapitaal. Dit was gegeven de economische crisis en ondergang van de Union Générale bank niet makkelijk. Vanaf 1882 verliep die zoektocht stroef, terwijl de kosten stegen. Behalve rentebetalingen, publiciteitskosten zoals het betalen van kranten voor positieve berichtgeving en *fees* van banken en aannemers, was het bedrijf ook gedwongen om de reeds bestaande Amerikaanse rechten middels de Panama Railroad Company op het kanaalterrein te verwerven.¹⁶ Tussen 1882 en 1888 werden maar liefst zes keer obligaties uitgegeven, voor een totaalbedrag van 781 million francs.¹⁷

In 1885 wilde de Lesseps een speciaal type obligatie uitgeven, met een loterij eraan verbonden. De winnaar zou een geldbedrag ontvangen. Uitgifte van dit soort obligaties was echter onderworpen aan parlementaire toestemming per wet. Lesseps probeerde druk uit te oefenen op de uit zowel *opportunistes* als *radicaux* bestaande regering Brisson, die reageerde

¹² Bourson, *L’Affaire Panama*, 16-17.

¹³ ‘La Compagnie de Panama est une affaire américaine, anti-patriotique.’ Geciteerd uit: Bourson, *L’Affaire Panama*, 16-17.

¹⁴ Volgens Jean Bouvier waren op dit moment alle elementen die de ondergang van de onderneming zouden veroorzaken al aanwezig. Bouvier, *Les deux Scandales*, 15 e.v. en 37-39. Bourson bevestigt Bouviers analyse. Op grote lijnen geldt hetzelfde voor Mollier; *Le scandale* (zie met name 51-53, 64-65, 73-74, 99, 103-105, 114 en 120).

¹⁵ Frederick Brown, *For the Soul of France* (New York 2010) 157.

¹⁶ Mollier, *Le scandale*, 70-71 en 355-361.

¹⁷ Volgens Brown zou dat neerkomen op 156 miljoen dollar, of tenminste twintig keer zoveel in hedendaagse waarde. Brown, *For the Soul*, 159. Als we de franc uit 1884 nemen dan komt het bedrag volgens de historical currency converter (<http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html>) neer op zo’n (data gaan tot 2015) 1918139464.137264 euro. Kortom meer dan 1.9 miljard euro.

door de ingenieur Armand Rousseau op *factfinding* missie te sturen naar Panama. In april 1886 ontving minister van Publieke Werken Charles Baihaut Rousseaus rapport.¹⁸ Dat concludeerde dat het kanaal alleen met een sluizensysteem levensvatbaar was – dus niet langer op zeeniveau, zoals de Lesseps had gewild – binnen de aangegeven tijd en binnen het budget.¹⁹ Baihaut speelde het rapport met vertraging door aan Brissons opvolger, Freycinet, waarna de twee overeenkwamen om het niet te publiceren.²⁰ Hadden ze dat wel gedaan, dan was het moeilijk geweest voor de regering om door te gaan met de toestemmingswet voor de loterijobligaties. Deze wet was toen al voorgesteld, maar zes van de elf leden van het wetgevingscomité dat hem moest bestuderen stemden tegen. De regering trok het voorstel weer in. Lesseps was woedend en zwoer het kapitaal bijeen te brengen, samen met de 350.000 Fransen die ‘zijn patriottisch vertrouwen’ deelden en ondanks de tegenwerking van de afgevaardigden.²¹

Eind juli gaf het parlement de Lesseps toestemming om nog eens voor 500 miljoen francs aan obligaties uit te geven.²² Op slechts 206 miljoen daarvan zou daadwerkelijk worden ingetekend. Een uitgifte in juli 1887 verging het nauwelijks beter. De krant *l'Économiste français* voorspelde een rampscenario voor de jaren erna.²³ Eind 1887 schreef de Lesseps premier Rouvier een brief waarin hij wees op de noodzaak van regeringstoestemming voor de uitgifte van loterijobligaties.²⁴ Nadat het kabinet Rouvier was gevallen, recruteerde hij bovendien Gustave Eiffel, op dat moment al bezig aan de toren die zijn naam zou dragen voor de Wereldtentoonstelling van 1889. Eiffel ontwierp een nieuwe constructiemethode, met tien reusachtige sluizen. Premier Tirard won echter inlichtingen in bij de ingenieur Rousseau en weigerde als gevolg daarvan actie. Met de Wilsonaffaire en het opkomende boulangisme waren het al turbulente tijden. Zoals we zagen werd Tirard opgevolgd door de *radical* Floquet. Hoewel het hoofd van de kanaalconstructie Dingler al in

¹⁸ Bourson, *L’Affaire*, 24.

¹⁹ De Franse marine werd door twee Amerikaanse ingenieurs ingelicht dat zonder extra vooruitgang de Panamaonderneming nog vijftig jaar aan het graven zou zijn. Brown, *For the Soul*, 159. Vgl. Bourson, *L’Affaire*, 118.

²⁰ Bourson, *L’Affaire*, 24.

²¹ ‘(...) avec 350.000 Français partageant ma confiance patriotique. Et puisque des représentants de mon pays (...) par leur attitude m’empêchent d’aller de l’avant, de marcher avec vous à la conquête pacifique entreprise par la France dans l’isthme de Panama, nous passerons par-dessus l’obstacle (...).’ Geciteerd uit: Bourson, *L’Affaire*, 24-25.

²² Ibidem, 25.

²³ Ibidem, 26. Het was een van de weinige kranten die dat openlijk deden.

²⁴ Idem.

1886 had gewaarschuwd dat voltooiing nog vijftien tot twintig jaar zou duren, bleef de Lesseps pushen voor toestemming voor uitgifte van loterijobligaties.²⁵

Op 1 maart 1888 stelde hij dat de onderneming 600 miljoen francs nodig had om het door Eiffel ontworpen kanaal juli 1890 af te hebben, en begon een publiciteitscampagne. Petities werden begonnen, kranten omgekocht en een financiële lobby opgetuigd. Zelf gaf de Lesseps lezingen over de voortgang.²⁶ Tenslotte werd de toestemmingswet voor loterijobligaties voorgesteld door de *radical* Alfred Michel. De *Chambre* koos een comité om het voorstel te bestuderen. Met één lid (de toekomstige president van de Republiek Felix Faure) dat zich van stemming onthield eindigde de stemming in gelijkspel. Op basis van senioriteit mocht de *opportunistische* afgevaardigde Rondeleux de knoop doorhakken. Het werd nee. In de plenaire discussie betwistte *opportuniste* Charles Sans-Leroy deze beslissing echter, en suggereerde zelfs dat afwijzing van de loterijobligaties gevaarlijk was, omdat mensen zo het idee zouden krijgen dat de *Chambre* hun belangen verwaarloosde.²⁷ De *Chambre* verving vervolgens Rondeleux. Op 23 april 1888 adviseerde *radical* Henry Maret, die nu verantwoordelijk was voor het verslag van de commissie, positief over goedkeuring. Vijf dagen later nam de *Chambre* de wet met 284 tegen 128 stemmen aan.²⁸

In de Senaat stelde senator Béral dat het sluizensysteem de belangrijkste obstakels wegnam en dat het kanaal zeker zou worden voltooid. Léon Renault stelde dat het afwijzen van de loterijobligaties zou neerkomen op verlies van het reeds geïnvesteerde geld: als het Panamaproject zou falen, dan zou Frankrijk falen, terwijl bij faillissement een buitenlandse firma zou profiteren en de draad zou oppakken waar de Fransen die lieten vallen.²⁹ Met 158 tegen 50 stemmen werd de wet aangenomen en, op 9 juni 1888, verkondigd. De Panamaonderneming mocht voor 600 miljoen francs aan loterijobligaties uitgeven.

De Franse historicus Jean-Yves Mollier heeft overtuigend aangetoond dat dit voor de onderneming positieve resultaat te danken was aan een combinatie van een campagne in de pers, druk op de regering, en vooral omkoping van parlementariërs.³⁰ Diverse parlementariërs die uiteindelijk terecht moesten staan in de Panamazaak werden vrijgesproken, toch bestaat over hun corruptie geen twijfel. Hoewel overwegend indirect bewijs voorhanden is, liegt dat

²⁵ Bourson, *L’Affaire*, 32-33.

²⁶ Brown, *For the Soul*, 160.

²⁷ Bourson, *L’Affaire*, 34-35.

²⁸ Mollier, *Le scandale*, 374.

²⁹ *Journal Officiel* du 5 Juin 1888, Sénat, 842-843. In de rechtbank verklaarde Renault dat de twee Reinach cheques die hij had ontvangen compensaties waren voor ongelukkig verlopen speculaties die hij via de baron had gedaan. Hoewel er in Reinachs papieren geen enkel bewijs werd gevonden voor het bestaan van de betreffende speculaties, achtte de rechtbank corruptie onvoldoende bewezen. Mollier, *Le Scandale*, 374-375.

³⁰ Mollier, *Le scandale*, 766-778.

er niet om. Als we ons hier beperken tot de leden van de Kamercommissie die het wetsvoorstel zou bestuderen, dan was de eerdergenoemde Henry Maret in maart 1887 nog fel tegenstander van het kanaal, getuige een opinieartikel van zijn hand in de krant *Le Radical*. Uit gegevens van een onderzoekenquête uit 1897 bleek echter dat de financiële situatie van deze journalist en afgevaardigde, die bekende dat hij de tussenpersoon (Arton; meer over hem in het navolgende) kende die ook andere parlementariërs zou hebben omgekocht, ‘opeens’ flink verbeterd. Afgevaardigde Sans-Leroy, die ook eerst tegen het wetsvoorstel was geweest, zette de dag na de stemming 200.000 francs op de bank, terwijl hij in diezelfde periode zijn bezit had beleend voor 600.000 francs (in de rechtbank merkte hij op dat het aan de aanklager was om de beschuldigingen te bewijzen). Tegen de tijd dat zijn naam letterlijk in de papieren van voornoemde Arton opdook was hij al eens vrijgesproken en kon daarom niet meer worden vervolgd.³¹ Die vrijspraak zegt echter vooral iets over hoe ingewikkeld het was om bewijs voor corruptie juridisch rond te krijgen: ook Béral werd vrijgesproken, hoewel was aangetoond dat hij 40.000 francs had ontvangen van ‘Panamabankier’ Jacques de Reinach (zie onder) en hij niet in staat was om zijn claim dat dit voor in het verleden geleverde diensten was met bewijs te ondersteunen.³²

Op 16 juni 1888 schreef de Lesseps in zijn *Bulletin* dat de graafwerkzaamheden voorspoedig verliepen. In werkelijkheid konden de vertragingen al niet meer worden ingehaald.³³ Om zowel de publieke opinie als politici gunstig te stemmen met betrekking tot een nieuwe obligatieuitgifte werd er een comité gecreëerd, voorgezeten door Jacques de Reinach, een internationaal opererende Joodse bankier, wiens Parijse salon werd bezocht door de fine fleur van de stad.³⁴ Deze Reinach was de achteroom en tevens schoonvader van de journalist en afgevaardigde (*opportuniste*) Joseph Reinach.³⁵ Een man bovendien over wie Ferdinands zoon Charles-Aimé de Lesseps zou zeggen: ‘hij was geen doorsnee bankier, hij werd opgeleid in de school van de grote financiers die de markt hebben gemaakt tot wat hij vandaag is.’³⁶ De leden van het comité zouden een bescheiden som bijdragen aan de emissiekosten, maar de vergoeding die ze zouden ontvangen voor de obligaties waarop

³¹ Ook Maret werd later vrijgesproken, echter ook voor hem geldt dat dat eerder met juridisch-technische redenen te maken had dan met onschuld. Mollier, *Le scandale*, 369.

³² Mollier, *Le scandale*, 375

³³ Bourson, *L’Affaire*, 37.

³⁴ Jacques de Reinachs vader had zijn titel gekocht van de Italiaanse koning Victor-Emmanuel II.

³⁵ Joseph Reinach (geen aristocratische titel) was de voormalige kabinetschef van Gambetta. Hij speelde een belangrijke rol in de anti-Boulangistische campagne.

³⁶ ‘Ce n’était pas un banquier ordinaire, il avait été élevé à l’école des grands financiers qui ont créé le marché tel qu’il est aujourd’hui.’ NB. Al in 1886 had de Panamaonderneming de baron ‘aan boord’ proberen te krijgen. Bourson, *L’Affaire*, 78.

daadwerkelijk werd ingetekend overtrof de eigen bijdrage ruimschoots. Jacques de Reinach zelf betaalde geen enkele bijdrage, terwijl hij een fors financieel belang had in de emissie. Het werd bovendien zo geregeld dat de eerste opbrengsten van de emissie naar de leden van het comité zouden gaan.³⁷ Een van de managers van de Panamaonderneming, baron Henri Cottu, organiseerde vervolgens meer dan 400 kleinere comités van obligatiehouders, door heel Frankrijk. Lesseps senior en junior tourden intussen door het land, gaven lezingen en probeerden mensen te interesseren voor de nieuwe obligaties.³⁸ Maar ondanks alle inspanningen werd de emissie van 26 juni een fiasco. Ferdinand de Lesseps gaf de schuld aan speculanten en wees erop dat valse berichten hadden gecirculeerd over zijn dood. Op 1 augustus 1888 stond hij er nog altijd op dat het kanaal in 1890 gereed zou zijn. Een nieuwe poging om kapitaal op te halen mislukte echter.³⁹ Na dit tweede échec toverde het management een allerlaatste konijn uit de hoge hoed. Premier Floquet, gesteund door minister van Financiën Peytral, verzocht de *Chambre* om de onderneming per wet drie maanden uitstel van betaling te verlenen. De Kamer weigerde. Een interimbestuur werd geïnstalleerd. Op 4 februari 1889, kort voor de opening van de wereldtentoonstelling, werd de firma in een Parijse rechtbank failliet verklaard.⁴⁰

Waardoor ging het bedrijf nu precies failliet? Al toen de graafwerkzaamheden begonnen, stonden de zaken er niet best voor.⁴¹ Men had de natuurlijke omstandigheden in Panama verkeerd ingeschat. Er was te veel optimisme over de capaciteiten van de machines en de arbeidsomstandigheden. Over dat laatste kon de schilder Paul Gauguin meepraten. Gauguin, die gele koorts had opgelopen terwijl hij als kanaalarbeider werkte, schreef zijn vrouw: ‘Hier, in de tropische zon en met onophoudelijke regens, moet ik van half zes ’s ochtends tot zes uur ’s avonds in de aarde wroeten. ’s Avonds word ik verslonden door muggen.’⁴² De verkeerde inschattingen zorgden op hun beurt voor een vertekend beeld van de benodigde tijd en geld om het project te voltooien. Daarnaast gingen er grote sommen op aan overhead, banken en publiciteit. Zonder medewerking van bepaalde banken, financiële firma’s, intermediairs en kranten, realiseerde de Lesseps zich na het mislukken van de eerste emissie, was het project gedoemd te falen. Kosten noch moeite werden gespaard om kapitaal

³⁷ Bourson, *L’Affaire*, 38.

³⁸ Bourson, *L’Affaire*, 111.

³⁹ Bourson, *L’Affaire*, 38 en 109.

⁴⁰ Brown plaatst de liquidatie van de onderneming abusievelijk een jaar later, in 1890. Brown, *For the Soul*, 161.

⁴¹ Nogmaals, de meeste elementen die de ondergang van de onderneming zouden veroorzaken waren toen al aanwezig.

⁴² Bourson, *L’Affaire*, 18. ‘Il faut ici que je remue la terre depuis 5 h 30 du matin jusqu’à 6 heures du soir, au soleil des Tropiques et la pluie tous les jours. La nuit, je suis dévoré par les moustiques.’

aan te trekken door middel van aandelen- en obligatie-uitgiftes.⁴³ Tenslotte speelde ook Ferdinand de Lesseps zelf een funeste rol. Niet alleen wat betreft de te maken kosten en de risico's van het project. Ook ten aanzien van de fondsenwerving, de verwachte opbrengst en zijn eigen invloed om het tij te keren toen het niet goed ging, zette de Lesseps door waar hij had moeten stoppen.⁴⁴

Tot 1885 kreeg hij steun vanuit de Quay D'Orsay, het ministerie van Buitenlandse Zaken, en werd hij geprezen door beroemde tijdgenoten als Gambetta, Ernest Renan en Jules Ferry.⁴⁵ Ondanks zijn samenzweringstheorie over vijandige speculanten was er in 1888 een gebrek aan publiek vertrouwen en aan steun van financiële instituties. Ten tijde van de uitgifte van loterijobligaties had er op de Franse kapitaalmarkt al een heroriëntatie plaatsgevonden naar Russische leningen, die als betrouwbaarder golden.⁴⁶ Zij die goed waren geïnformeerd of goed hadden opgelet, waren van de moeilijkheden van de onderneming op de hoogte.⁴⁷ Het gebrek aan oprecht engagement van banken, financiële instituties en invloedrijke individuen verhinderde deze partijen niet om van de precaire positie van de onderneming te profiteren: zonder hun duurbetaalde medewerking was het ophalen van het benodigde kapitaal een *mission impossible*. Hetzelfde gold voor diverse kranten.⁴⁸ Kortom een combinatie van verschillende factoren ruïneerde de Panamaonderneming: verkeerde inschatting van de moeilijkheid van het project, onvoldoende steun uit de financiële wereld, een gebrek aan publiek vertrouwen, uitbuiting van de zwakke positie van het bedrijf en mismanagement.

5.3 Schandaal

Het faillissement betekende nog geen schandaal.⁴⁹ Dat zou pas enkele jaren later uitbreken. De Boulangerepisode, de Wereldtentoonstelling, het bankroet van de belangrijke bank

⁴³ Vgl. Mollier, *Le scandale*, 160. Volgens Mollier betaalde de Panamaonderneming hoge kosten, maar werd zij zeker niet voorbestemd voor een bankroet door financiële spelers: zij werd onderworpen aan de bestaande financiële wetten en haar zwakke positie zorgde ervoor dat het hoogste tarief werd gerekend. De reden dat Panama zo berucht is, schrijft Mollier, en dat de bij de emissies betrokken banken deel van het schandaal werden, is dat de onderneming uiteindelijk mislukte, waardoor honderduizenden financieel werden geruïneerd en sociale onrust werd veroorzaakt, evenals politieke verandering.

⁴⁴ Om nog te zwijgen van zijn aan misleiding grenzende optimisme wat betreft gezondheidsrisico's. Zie Brown, *For the Soul*, 157.

⁴⁵ Mollier, *Le scandale*, 100-101.

⁴⁶ Mollier, *Le scandale*, 385-387 en 396.

⁴⁷ Ibidem, 409.

⁴⁸ Ibidem, 389. Zo temperde *Le Matin* zijn aanvallen op de onderneming aanzienlijk na ca. 240.000 francs te hebben ontvangen. En Ook *Le Petit Journal* had geld gekregen. Voor een lijst van betaalde kranten zie 385. Zie ook Bouvier, *Les deux scandales*, 116.

⁴⁹ Destijds had het woord 'affaire' twee betekenissen. De eerste was 'werk' of 'project' of 'zaak'. Zo schreef *Le Petit Journal* op 17 december 1888 dat 'l'affaire du Panama fait partie du patrimoine que la France actuelle doit

Comptoir d'escompte de Paris door een fout gelopen koperspeculatie, sociale onrust en stakingen, een griepepidemie en een toenemende activiteit van anarchisten leidden de aandacht af van Panama.⁵⁰ In eerste instantie was er bovendien nog sprake van heroprichting van de onderneming.⁵¹ In het hele land werden comités opgericht door en van aandeel- en obligatiehouders, die discussieerden over de stand van zaken en die het proces een nieuw impuls wilden geven. Zelfs toen een poging om het bedrijf met een kapitaal van 30 miljoen franc te laten doorstarten in februari 1889 faalde, was het allerm minst een uitgemaakte zaak.

Terwijl Panama tijdelijk uit het publieke oog verdween, waren de effecten van het faillissement reëel. Honderdduizenden families zaten financieel aan de grond, hun spaargeld was verdampt. Het was, in tegenstelling tot het faillissement van de Union Générale bank zeven jaar eerder dat vooral in katholieke kringen schade had aangericht, een waarlijk nationale ramp, die de situatie van talloze kleine spaarders dwars over politieke scheidslijnen heen beïnvloedde. Doordat de ondergang van de Panamaonderneming zoveel 'kleine luyden' betrof werd zij ook wel, met een term die verwees naar de plek waar de gewone man zijn spaargeld bewaarde, de 'wollen kousen crash' genoemd.⁵² De woede werd gevoed door de trage en halfslachtige rechtsgang.

Al in maart 1889 bereikten klachten over wanbeleid justitie. Maar de publieke aanklager die met de zaak was belast, Quesnay de Beaurepaire – we kennen hem nog van de zaak tegen Boulanger in de Senaat – handelde traag, zodat vele gedupeerden zich tot hun afgevaardigden wendden. Curator Brunet, die in maart 1890 werd opgevolgd door Monchicourt, beval een audit van de bedrijfsboekhouding. In augustus 1889 ontving hij het rapport van de daarvoor speciaal aangewezen accountant, Rossignol.⁵³ Deze concludeerde onder meer dat de Lesseps niet eerlijk was geweest over de voortgang van de werkzaamheden, en hij uitte verbazing over de aanzienlijke kosten van de obligatie-uitgiftes en publiciteit.⁵⁴ Intussen had de *Chambre* een parlementaire commissie in het leven geroepen om de binnengekomen petitie's met klachten over de gang van zaken bij de

transmettre à ses enfants' ('het Panamaproject is een deel van het erfgoed dat het hedendaagse Frankrijk moet doorgeven aan zijn kinderen'). De andere betekenis van l'affaire (waarbij het woord meestal met een hoofdletter werd geschreven) was: een controversiële gebeurtenis of serie daarvan; een schandaal. In deze zin werd in 1888 bijvoorbeeld gesproken van L'Affaire Prado, L'Affaire Numa Gilly, L'Affaire de Massaouah.

⁵⁰ Vgl. Brown, *For the Soul*, 166.

⁵¹ Met dit doel had Lucian Bonaparte-Wyse met goedkeuring van de curator in 1890 verlenging verkregen van de oorspronkelijke landconcessie van de Colombiaanse regering. De voorwaarde was wel dat de werkzaamheden uiterlijk in februari 1893 zouden worden hervat.

⁵² 'Krach des bas de laine.' Geciteerd in Brown, *For the Soul*, 166.

⁵³ Noch Brunet noch Monchicourt nam de moeite om het voor juni 1890 aan de rechterlijke macht door te spelen. Bourson, *L'Affaire*, 39-40; Mollier, *Le scandale*, 407 en 490-491.

⁵⁴ Mollier, *Le scandale*, 388.

Panamaonderneming te bestuderen. Voorzitter was de boulangist Gauthier de Clagny. In mei 1890 diende hij het rapport in. Hoe was het mogelijk, vroeg men zich af, dat de curator niets had gedaan om de juridische verantwoordelijkheid van het management vast te stellen en te achterhalen of er verwijtbare fouten waren gemaakt.⁵⁵

Pas een jaar nadat het rapport werd aanvaard begon een proces tegen Lesseps, zijn zoon, broer en twee andere bestuurders, Cottu en Marius Fontane. Weer een jaar later, in mei 1892, diende een andere, door de regering ingehuurde accountant, Flory, zijn rapport in.⁵⁶ Dat bevestigde dat diverse firma's en individuen (intermediairs, adviseurs, aannemers, ingenieurs) hoge winstmarges hadden berekend ten koste van het bedrijf, dikwijls zonder duidelijke tegenprestatie. Nog geen 40% van het bedrijfskapitaal was aan de constructie van het kanaal besteed.⁵⁷ Het rapport, pas in juli 1893 geopenbaard als annex bij het Vallérapport, onthulde ook dat kranten waren omgekocht, waaronder *Le Gaulois*, *Le Figaro*, *Le Petit Journal*, *Le Temps* en *Le Petit Parisien*.⁵⁸ Al in januari 1892 had de *Chambre* unaniem verklaard dat het een 'energieke en snelle reactie tegen alle verantwoordelijken in de Panamazaak' verlangde.⁵⁹ In september van dat jaar presenteerde Quesnay de Beaurepaire zijn eigen rapport aan de nieuwe minister van Justitie, Louis Ricard. 'Wat niet eerlijk is' schreef hij, 'heeft nooit recht op een pardon. Wij steunen vervolgingen.'⁶⁰ Eindelijk leek de aanklager door te pakken. Drie jaar nadat de onderneming failliet was gegaan.

Het waren echter niet de vervolgingen die de zaak aan het rollen brachten. Echte aanjager van het Panamaschandaal was Édouard Drumonts antisemitische krant *La Libre Parole*.⁶¹ Onder het pseudoniem Micros schreef spijtoptant en bankier Ferdinand Martin daarin een serie artikelen over alle misstanden. In een van de stukken werden parlementariërs ervan beschuldigd dat zij hun stemmen hadden verkocht in 1888. Het was dit artikel, dat zinspeelde op wijdverbreide en op hoog niveau bestaande politieke corruptie, dat het

⁵⁵ 'Le liquidateur n'ait pas cru devoir établir les responsabilités civiles de ceux qui ont dirigé l'entreprise; que, depuis 18 mois, le liquidateur n'ait pas jugé bon de faire connaître si les administrateurs avaient bien ou mal géré, s'ils avaient commis des fautes de nature à engager leur responsabilité.' Bourson, *L'Affaire*, 41.

⁵⁶ Het zogeheten Floryrapport. Het werd gepubliceerd in het rapport van de eerste parlementaire commissie, in 1893.

⁵⁷ Brown, *For the Soul*, 162.

⁵⁸ Mollier, *Le scandale*, 385.

⁵⁹ *Journal Officiel* du 5 janvier 1892, Chambre des Députés, 2969. '(...) Désirant qu'une répression énergique et rapide ait lieu contre tous ceux qui ont encouru des responsabilités dans l'affaire de Panama (...).'

⁶⁰ 'Ce qui n'est pas honnête n'a jamais droit aux ménagements. Nous concluons aux poursuites.' Geciteerd in: Bourson, *L'Affaire*, 67.

⁶¹ Vgl. Mollier, *Le scandale*, 413.

schandaal deed uitbarsten.⁶² Begin november 1892 deed *La Libre Parole* er een schepje bovenop, dit keer met informatie van de oud-afgevaardigde en politieprefect Louis Andrieux, die daarbij optrad als boodschapper van Jacques de Reinach. Andrieux had een deal gesloten met de baron-financier en zou ervoor zorgen dat *La Libre Parole* de persoonlijke aanvallen tegen de laatste staakte. Gewapend met gevoelige documenten toog hij naar de Sainte-Pélagie gevangenis voor een ontmoeting met de hoofdredacteur, Édouard Drumont, die daar een gevangenisstraf van drie maanden uitzat voor laster tegen de afgevaardigde en latere minister en daarna Kamervoorzitter Auguste Burdeau (*Centre Gauche*). De mannen spraken af dat *La Libre Parole* niet langer over Reinach zou berichten. In ruil daarvoor mocht de krant als eerste het nieuws over de corruptieaffaire brengen. Maar daarmee was slechts een deel van Reinachs problemen opgelost, want *La Cocarde* bleef hem aanvallen. Deze fel nationalistische krant werd van informatie voorzien door Cornelius Herz, een in Frankrijk geboren en als arts opgeleide Joodse ondernemer (tevens zakenpartner van Adrien Hébrard) en oplichter, die zakelijk succesvol was geweest in de Verenigde Staten en inmiddels een met een *Légion d'honneur* onderscheiden, invloedrijke Parijzenaar was.⁶³ Op 18 november beschuldigde *La Cocarde* Charles Floquet ervan dat hij 300.000 francs zou hebben ontvangen van de Panamaonderneming.⁶⁴ Boulangistische afgevaardigden kondigden diverse Panamagerelateerde interpellaties aan.

⁶² In dit proefschrift staat de piek van het schandaal centraal, oftewel de periode tussen september 1892 en maart 1893. Essentieel voor de uitbraak daarvan was het omkopen van parlementariërs ten behoeve van wettelijke goedkeuring van de uitgifte van loterijobligaties.

⁶³ Net als de Reinach was Herz betrokken bij diverse belangrijke financiële aangelegenheden. Hij werd geboren in Besançon. Herz' ouders waren Duits. Hij emigreerde op jonge leeftijd naar de VS, vestigde zich als dokter in Chicago en werkte als assistent-chirurg in de Frans-Duitse oorlog, wat hem de *Légion d'honneur* opleverde. Na de oorlog keerde hij terug naar de VS, trouwde de dochter van een rijke industrieel, verwierf Amerikaans staatsburgerschap en vestigde zich in San Francisco, maar werd nadat zijn betrokkenheid bij fraude aan het licht kwam gedwongen om te vertrekken. In Frankrijk stapte hij in de elektriciteit en bouwde intussen aan een indrukwekkend sociaal netwerk (hij financierde de republikeinse campagne van 1885, kwam over de vloer bij de familie Grévy en sloot vriendschap met onder meer Boulanger, Freycinet en Rouvier. Herz was zakenpartner van senator en mediamagnaat (en eigenaar van *Le Temps*) Adrien Hébrard, sponsorde Clemenceau's *La Justice* en werd zelfs tot voogd benoemd van een van zijn kinderen, in het geval dat *Le Tigre* vroegtijdig zou overlijden. Ook schoof hij op in de rangen van het *Légion d'honneur*, en schopte het in 1886 met de hulp van Freycinet tot 'grand officier'. Gezien dit alles was het niet vreemd dat Jacques de Reinach Herz verzocht om zijn invloed aan te wenden ten behoeve van het verkrijgen van parlementaire toestemming voor de uitgifte van loterijobligaties. In ruil daarvoor zou Herz een vorstelijke beloning krijgen, die na het fiasco van de emissie de bron zou worden van een bitter conflict tussen de twee, waarbij Herz ertoe overging de baron te chanteren. Mollier, *Le scandale*, 185, 343, 349; Bourson, *L'Affaire*, 137-141. NB. Mollier suggereert dat Herz wellicht druk wilde uitoefenen op bepaalde politici zodat ze zouden interveniëren bij Reinach en ervoor zouden zorgen dat Herz het geld zou ontvangen dat de baron hem volgens hem nog verschuldigd was (voor zijn lobbywerk ten aanzien van de loterijobligaties van de Panamaonderneming). *Le scandale*, 413-414.

⁶⁴ Al in januari 1892 had een van de managers van het bedrijf een lijst met corrupte parlementariërs overhandigd aan minister van Binnelandse Zaken Constans en aan president Carnot. Mollier, *Le scandale*, 491.

Inmiddels was het geen geheim meer dat de onderneming op aandringen van toenmalig premier Floquet via haar budget voor publiciteit financieel had bijgedragen aan de anti-Boulangistische campagne in het departement Nord die de verschillende republikeinse groepen samen hadden gevoerd.⁶⁵ Het gevoel dat er een groot schandaal ophanden was, werd versterkt door Jacques de Reinachs dood op 20 November.⁶⁶ Enkele weken daarvoor had de baron, wiens naam was opgedoken in het Panamaonderzoek, geweigerd om een verklaring af te leggen over de grote sommen geld die de onderneming hem had betaald.⁶⁷ De aanvallen van *La Libre Parole* en vooral van *La Cocarde* hadden hem op het randje van een zenuwinzinking gebracht. Ook wist hij waarschijnlijk van het aankomende strafproces.⁶⁸ Premier Loubet, die op de hoogte was van de corruptie van de parlementariërs en schadelijke onthullingen wilde voorkomen, had gepoogd om de Reinach te helpen.⁶⁹ Hij bewoog aanklager de Beaurepaire ertoe om een nieuw rapport te schrijven, dat de onhaalbaarheid en onwenselijkheid van vervolgingen onderstreepte. Desondanks kwam er een strafproces. Samen met Ferdinand de Lesseps, de Lesseps jr., twee andere Panamamanagers en Gustave Eiffel zou de baron onder meer terecht moeten staan voor fraude.⁷⁰ Zijn dood riep veel vragen op, niet in de laatste plaats over de oorzaak en de timing, maar ook over het lakse optreden van de politiecommissaris, die naliet het huis van de baron terstond te laten verzegelen.⁷¹ Loubet had zo zijn eigen redenen gehad om de Reinach te helpen: de baron had als tussenpersoon gediend tussen de Panamaonderneming en diverse politici, en moest zorgen dat de noodzakelijke stemmen werden gekocht voor goedkeuring van de uitgifte van loterijobligaties.⁷² Voor deze taak werkte hij samen met Cornelius Herz. Het was Herz die de lijst met corrupte volksvertegenwoordigers in zijn bezit had.⁷³

⁶⁵ Bourson, *L’Affaire*, 73.

⁶⁶ Vgl. Mollier, *Le scandale*, 416. Volgens Mollier bracht de Reinachs dood – waarschijnlijk door suïcide – het schandaal echt aan het rollen.

⁶⁷ Bourson, *L’Affaire*, 67-68.

⁶⁸ Een dag voor zijn dood was zijn achterneef, Joseph Reinach, door aanklager Beaurepaire gewaarschuwd. Bourson, *L’Affaire*, 72 en 74.

⁶⁹ Mollier, *Le scandale*, 26-28.

⁷⁰ Bourson, *L’Affaire*, 74.

⁷¹ Ibidem, 67-70. Hierdoor had Joseph de Reinach tijd om zijn schoonvaders’ papieren te doorzoeken, wat hij zo grondig deed dat de parlementaire commissie een aanzienlijk deel van Jacques de Reinachs correspondentie nooit in handen kreeg (75-76).

⁷² Mollier, *Le scandale*, 343. Zoals Mollier opmerkt werd het, hoewel directe omkoping zeldzaam was, in hoge politieke kringen als normaal beschouwd om, in de context van tot wederzijds voordeel strekkende relaties met de financiële wereld, een gratificatie te ontvangen of gunstige informatie. Dit, schrijft Mollier, was de principiële oorzaak van de gestage verrijking van overheidsministers in de Derde Republiek (341-343).

⁷³ Bourson, *L’Affaire*, 77. Loubet had het echter al maanden eerder gezien (Mollier, *Le Scandale*, 413).

Op 21 november 1892 werd de Panama-affaire aangesneden in de *Chambre*.⁷⁴ Hoewel hij alleen de Reinach noemde en diens assistent en medeplichtige Arton, hekelde de boulangistische en katholieke afgevaardigde Delahaye de corruptie rondom de loterij-obligaties in 1888.⁷⁵ Twee dagen later werd met unanimité een parlementaire onderzoekscommissie van 33 leden opgetuigd, met brede, ongespecificeerde bevoegdheden. Voorzitter werd de *radical* en oud-premier Henri Brisson.⁷⁶ Toen zij echter een autopsie eiste van de Reinachs lichaam stak minister van Justitie Ricard daar een stokje voor. De commissie hield voet bij stuk en verlangde inzage in het strafrechtelijke dossier. Loubet weigerde op grond van de machtenscheiding. De Kamer steunde hem hierin niet en eiste op de 28e met een overweldigende meerderheid van 393 van de 396 uitgebrachte stemmen dat de Panama-affaire tot de bodem werd uitgezocht. Op dezelfde dag diende premier Loubet zijn ontslag in.⁷⁷ Zijn opvolger, de *opportuniste* Ribot, die op 6 december begon, hield hem echter aan als minister van Binnenlandse Zaken. Ook de ministers Burdeau, Rouvier en Freycinet konden aanblijven, maar Rouvier trad na een week al af omdat zijn naam werd genoemd in het schandaal, evenals die van een van de leiders van de oppositie, Clemenceau, die later moest erkennen dat zijn krant *La Justice* financiële steun had ontvangen van Herz.⁷⁸

De dag na het aftreden van Loubet suggereerde boulangist Georges Laguerre dat de toenmalige regering geleid door – inmiddels Kamervoorzitter – Floquet tijdens een deelverkiezing in april 1888 in Nord 300.000 francs van de Panamaonderneming had ontvangen.⁷⁹ Op 16 december werden arrestatiebevelen uitgevaardigd tegen Charles de Lesseps, Fontane, Cottu en de voormalige volksvertegenwoordiger Sans-Leroy. Op de 20^e verzocht de regering intrekking van de immuniteit van tien parlementariërs, onder wie Rouvier.⁸⁰ Die laatste verdedigde zich in de Kamer: hij had de hulp van baron Reinach

⁷⁴ Al op 5 januari 1892 had de *Chambre* voor snelle en resolute actie tegen alle verantwoordelijken gestemd (497 to 1). *Journal Officiel*, 6 januari 1892.

⁷⁵ Émile Arton werd in Strasbourg geboren, onder de naam Aron. In 1869 trok hij naar Brazilië en veranderde zijn naam. Na een aantal jaar, waarin hij betrokken was bij diverse dubieuze zaken, begon hij te werken in de dynamiet industrie. Later werd hij ‘het mannetje’ van Jacques de Reinach, belast met de omkoping van politici. Mollier, *Le scandale*, 364-366. Over de parlementaire episode van het Panama schandaal, die hoofdstuk vier.

⁷⁶ Het commissierapport zou uiteindelijk niet worden besproken in de *Chambre*, noch worden gepubliceerd.

⁷⁷ De stemverhouding staat in *Le Petit Journal* van 29 november 1892. Zoals Mollier opmerkt frustreerde Loubet het onderzoek (27-29, 410 en 418-419). Quesnay de Beaurepaire, de aanklager die er zo lang over deed om in actie te komen, werd beloond met het presidentschap van het hoogste Franse gerechtshof, het Cour de Cassation.

⁷⁸ Mayeur, *La vie politique*, 155. Ribot stemde in met autopsie op Jacques de Reinach. Op tien december werd het lichaam opgegraven en onderzocht door een nieuwe dokter, die concludeerde dat er geen bewijs was voor de eerdere conclusie van een beroerte, noch voor vergiftiging. Zeer waarschijnlijk had de baron zelfmoord gepleegd. Bourson, *L’Affaire*, 82; Mollier, *Le scandale*, 45 en 418-419.

⁷⁹ ‘Le Procès du Panama’, *Le Petit Journal*, 30 november 1892. Vgl. Bourson, *L’Affaire*, 82. Bourson schrijft dat Laguerre Floquet direct beschuldigde. Zijn opmerkingen waren echter subtieler.

⁸⁰ In de *Chambre* betrof het de afgevaardigden Arène, (bonapartist) Dugué de la Fauconnerie, Antonin Proust, Jules Roche en Rouvier, van wie drie ooit minister waren geweest (Rouvier nog recentelijk).

ingeroepen om een lening terug te betalen die hij als premier was aangegaan bij de directeur van *Crédit mobilier* om het boulangisme te bestrijden. Floquet op zijn beurt erkende op 22 december met zoveel woorden voor de parlementaire onderzoekscommissie dat hij er als premier op had toegezien dat publiciteitsgeld van de Panamaonderneming tijdens voornoemde deelverkiezing – Boulanger was kandidaat – bij antiboulangistische kranten terecht was gekomen.⁸¹ In de Kamer kookte het debat over de affaire nu over: als gevolg van een heftige woordenwisseling vochten Déroulède en Clemenceau een duel uit met pistolen.⁸²

Op de dag van het duel speelde Andrieux Jacques de Reinachs lijst van begunstigden van Panamageld, die Herz hem had laten fotograferen, door aan de parlementaire commissie. Reinach had die lijst aan zijn secretaris gedictieerd. Er stonden politici op met achter hun naam een bedrag. De lijst, die inmiddels door heel Parijs circuleerde, was in het bezit van Arton. Volgens het document had hij zelf maar liefst 104 cheques ontvangen, variërend van 1000 tot 300.000 francs, die hij aan eenzelfde aantal republikeinse volksvertegenwoordigers, zowel *opportunistes* als *radicaux*, had doen toekomen.⁸³ Om deze lijst van 104 zogeheten ‘chéquards’ draaide het in feite. Op 23 december bevroeg de boulangistische afgevaardigde Millevoye de regering over de rol van Rouvier en Floquet, terwijl de Senaat de immuniteit van vijf leden ophief.⁸⁴ Het schandaal belandde ook op straat. Parijs werd overspoeld door een golf van brochures, spotprenten, pamfletten en liedjes die het schandaal aan de kaak stelden. Sommige ervan hekelden specifieke politici, andere waren algemener; sommige waren antisemitisch of antikatholiek, andere anti-republikeins: alle drukten echter verontwaardiging en woede uit; soms werd argot gebruikt om een zo groot mogelijk publiek te bereiken.⁸⁵ ‘Op de boulevards heerst een kermisfeer’, schreef een auteur, ‘ook al is haat het beoogde effect, en niet de vrolijkheid van de voorbijganger.’⁸⁶

De regering handelde traag. Feitenonderzoek leek voor haar geen prioriteit. Met de chronische politieke instabiliteit, de Wilsonaffaire, boulangistisch revanchisme en de opkomst van het socialisme in het achterhoofd hadden de republikeinse machthebbers weinig trek om

⁸¹ Mayeur, *La vie politique*, 155. NB. In verband met het voorkomen van politiek-financiële schandalen wijst Mayeur onder andere op het feit dat de Franse Staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politieke campagnes: die kosten moesten de afgevaardigden zelf ophoesten. Mayeur, *La vie politique*, 82.

⁸² Als één van zijn secondanten had Déroulède de jonge boulangistische vertegenwoordiger (en toekomstige invloedrijke schrijver en intellectueel) Maurice Barrès gekozen. In het duel zelf werden zes kogels afgevuurd. Niemand raakte gewond. Bourson, *L’Affaire*, 97.

⁸³ Bourson, *L’Affaire*, 98-100.

⁸⁴ Béral, Devès, Albert Grévy (de broer van de voormalige president), Léon Renault en Thévenet, allen behorend tot de *opportunistes*.

⁸⁵ Mollier, *Le scandale*, 40-41.

⁸⁶ Vrije vertaling van: ‘C’est en effet une ambiance de kermesse (...) qui s’empare des boulevards, même si l’effet de haine est le but recherché et non la gaieté du passant.’ Geciteerd uit: *ibidem*, 40.

hun tegenstanders direct of indirect te helpen.⁸⁷ Op 11 januari 1893 werd Loubet als minister gedwongen tot aftreden.⁸⁸ In dezelfde maand begon het proces tegen Ferdinand en Charles de Lesseps, Fontane, Cottu en Eiffel, die aan zijn werk voor de Panamaonderneming meer dan 20 miljoen francs had verdiend. Lesseps jr., Fontane en Cottu kozen allen dezelfde verdediging: hun vastbeslotenheid om het kanaal te voltooien zou hen kwetsbaar hebben gemaakt voor chantage. Zo vertelde de Lesseps jr. dat minister van Publieke Werken Bâihaut hem in 1886 via een tussenpersoon had laten weten dat hij een miljoen francs wilde van de onderneming, waarvan er 375.000 daadwerkelijk werden betaald.⁸⁹ Zijn advocaat vergeleek de situatie van zijn cliënt met die van de leider van een handelskaravaan die door de woestijn moet trekken en bandieten moet afkopen: zo had het Panamamanagement geen andere keus dan de eisen van financiers, publicisten en ‘parlementaire rovers’ (‘pillards parlementaires’) in te willigen.⁹⁰

Op 9 februari 1893 werden Ferdinand de Lesseps, zijn zoon, Cottu en Fontane schuldig bevonden aan fraude.⁹¹ De eerste twee moesten vijf jaar de gevangenis in, de laatste twee jaar. Eiffel werd niet als medeplichtige veroordeeld, maar wel voor het benadelen van de Panamaonderneming.⁹² Vervolgens begonnen in maart, de maand waarin ook de regering Ribot sneuvelde, de processen van een aantal parlementariërs van wie de immuniteit was opgeheven. Een aantal van hen profiteerde echter van de omstandigheid dat zij de ontvangen cheques niet zelf hadden verzilverd, maar daarvoor hun secretaris hadden gebruikt of een andere tussenpersoon.⁹³ Anderen ontweken een strafproces door met een verklaring te komen voor de ontvangst van bepaalde bedragen.⁹⁴

Uiteindelijk hoefden slechts vijf van de tien parlementariërs voor te komen, samen met drie omkopers, onder wie Arton – het hulpje van de Reinach – die het land inmiddels was ontvlucht. De andere gedaagden waren Blondin, een medewerker van Crédit Lyonnais, en Charles de Lesseps, die op dat moment al was veroordeeld voor fraude. Weer wees hij zijn

⁸⁷ Mollier, *Le scandale*, 28-29.

⁸⁸ Behalve Loubet trad ook Freycinet af. Zijn krant, *Le Télégraphe*, had veel Panamageld ontvangen (ibidem, 425).

⁸⁹ Bourson, *L’Affaire*, 104.

⁹⁰ Voor dit argument en andere die de verdediging aanvoerde, zie Bourson, *L’Affaire*, 104-107.

⁹¹ Aangezien één van de gedaagden (Ferdinand de Lesseps) lid was van de orde van het *Légion d’honneur*, was in plaats van een gewone strafrechtbank het hof van beroep bevoegd.

⁹² Eiffel had de onderneming een excessief hoog tarief gerekend voor zijn diensten (van de 73 miljoen francs die hij verdiende leken er 33 niet te rechtvaardigen door zijn verrichte werkzaamheden). Mollier, *Le scandale*, 356-359. Zie ook Bourson, *L’Affaire*, 113-114. Net als Cottu en Fontane kreeg Eiffel twee jaar gevangenisstraf. Allen kregen daarnaast boetes: 26.000 francs voor Eiffel (een schijntje vergeleken met wat hij had verdiend) en 3000 francs voor de anderen.

⁹³ Bizar genoeg vereiste de Franse strafwet voor het delict corruptie bewijs dat de verdachte de beloning persoonlijk had ontvangen.

⁹⁴ Hoe ongeloofwaardig deze soms ook waren, zoals in het geval van Rénault. Zie Bourson, *L’Affaire*, 120.

rechters op de noodzaak voor het slagen van het Panamaproject om ‘alle relevante invloeden te accommoderen. Ik heb de politieke en financiële gebruiken van onze tijd niet uitgevonden. Alles wat nodig was heb ik ondergaan.’⁹⁵ Maar waar de Lesseps jr. nog eerlijk was over de in de politieke, financiële en journalistieke wereld bestaande praktijken en over de overlap tussen die werelden, gaven anderen zoals opgemerkt de meest vrijblijvende verklaringen over het door hen ontvangen geld.⁹⁶

Alleen voormalig minister van Publieke Werken Baïhaut werd daadwerkelijk veroordeeld. Hij kreeg vijf jaar gevangenisstraf en een boete van 750.000 francs. Baïhaut was dan ook de enige die bekende dat hij was omgekocht. De drie omkopers werden ook veroordeeld. In juni echter werd het februarioordeel over het Panamamanagement door het Hof van Cassatie herzien. Dat bepaalde dat vervolging überhaupt niet had mogen plaatsvinden omdat het, anders dan het Hof van Beroep, van mening was dat de toepasselijke verjaringstermijn van drie jaar bij aanvang van de vervolging al was verstreken.⁹⁷

5.4 Nasleep en erfenis

Een week na het oordeel citeerde de boulangistische afgevaardigde Millevoye tijdens een Kamersessie een document dat hij van Déroulède had gekregen waarin niet alleen diverse corrupte kranten werden genoemd, maar waaruit tevens zou blijken dat Clemenceau geld had ontvangen van de Britse ambassade. Al gauw bleek dat het document een vervalsing was. Millevoye en Déroulède traden af. Dat was echter onvoldoende om een proces te voorkomen. Clemenceau was een van de eisers. In zijn verklaring voor de rechtbank drukte hij die op het hart om het vaderland te verdedigen, ‘deze heilige zaak waarover men niet lichtvaardig, lukraak moet spreken’ en zei dat voor hem ‘‘het vaderland niet alleen de aarde is waarop we lopen, waar we onze haard bouwen, of waar de familie opgroeit; het is de gemeenschap van ideeën, passies en, als ik dat mag zeggen in een verminkt en overwonnen land, het is de gemeenschap van hoop.’’⁹⁸

⁹⁵ ‘‘(...) il fallait (...) compter en un mot avec toutes les influences. Ce n’est pas moi qui ai inventé les mœurs politiques et financières de notre époque. J’ai subi toutes les exigences.’’ Geciteerd uit: Bourson, *L’Affaire*, 119-120.

⁹⁶ Bourson, *L’Affaire*, 120.

⁹⁷ De *Cour* redeneerde dat de directeurs in december 1888 waren vervangen door een interimmanagement, terwijl de delicten waarvan ze werden beschuldigd uit een eerdere periode dateerden. Pas in november 1892 kregen ze hun dagvaarding, terwijl geen van de tussentijdse feiten in de ogen van de *Cour* kon dienen als daad van vervolging. Bourson, *L’Affaire*, 114-116.

⁹⁸ ‘On ne doit pas parler légèrement, à l’aventure, de cette chose sacrée. (...) Pour moi, la Patrie ce n’est pas seulement le sol que nous foulons, où nous bâtissons notre foyer, où s’élève la famille; c’est la communauté des idées, des passions et, qu’il me soit permis de le dire, dans un pays vaincu, démembré, c’est la communauté des

En Panama? In juli werd voor de onderneming een speciale faillissementswet aangenomen.⁹⁹ Boze burgers gingen de straat op. De manifestaties waren zo heftig dat de premier twee keer werd gedwongen om de beurs te sluiten. De onvrede duurde voort: de parlementaire verkiezingen van 20 augustus en 3 september 1893 zagen een onthoudingspercentage van bijna 30%.¹⁰⁰ Toch draaiden ze niet, schrijft Mayeur, zoals eerdere verkiezingen, om de kwestie pro of contra Republiek, maar eerder om de sociale kwestie.¹⁰¹ De resultaten waren in sommige opzichten onverwacht. Terwijl het voor de hand lag dat de socialisten zouden winnen – ze behaalden ongeveer vijftig zetels – stortte het boulangisme in. De conservatieven gingen terug naar minder dan de helft van het aantal zetels dat ze in de *Chambre* hadden, 56. Gematigd rechts (de zogeheten *ralliés*) behaalde er 32. Dit tegen ongeveer 250 zetels voor de *opportunistes* en 122 voor de *radicaux*; in de steden nam het socialisme echter de plaats van het radicalisme in, dat zich nestelde op het platteland.¹⁰² Clemenceau, doelwit van aanvallen van zowel *La Libre Parole* als *Le Petit Journal*, waarin vijandige artikelen en karikaturen verschenen – één toonde hem jonglerend met zakken Britse ponden – verloor net als Floquet zijn zetel. Pas in 1902 slaagde hij er weer in een parlamentszetel te veroveren, zij het in de Senaat. Ook Delehaye raakte zijn zetel kwijt, terwijl Arène en Rouvier wel werden herkozen. Net als de man wiens handelen zijn schoonvader het presidentschap van de Republiek had gekost: Wilson.

Terwijl de curator van Jacques de Reinachs nalatenschap aangifte deed tegen Herz wegens chantage, vluchtte de laatste eind januari 1893 naar Engeland. Herz moest in Frankrijk terechtstaan wegens onder meer fraude. De Britse regering weigerde om hem uit te leveren en voerde gezondheidsredenen aan. In februari 1894 keurde een Franse rechtbank de deal goed tussen de curator van de Panamaonderneming en Herz, die beloofde om anderhalf miljoen francs terug te betalen. In juni van dat jaar werden de aanklachten tegen hem van onder meer fraude van tafel geveegd. De rechtbank citeerde het cassatie-oordeel uit 1893 en redeneerde dat wat gold voor de oorspronkelijke misdaad, ook voor medeplichtigheid daaraan moest gelden: de verjaringstermijn was verstreken. Niettemin werd Herz in augustus veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf voor chantage, een oordeel dat in 1895 nog eens werd bevestigd. In november en december van datzelfde jaar publiceerde de krant *La France* de

espérances.’ Geciteerd uit: Bourson, *L’Affaire*, 124-125. Clemenceaus conceptie van het vaderland zou later leidend worden bij de Dreyfusards, en fel bestreden door bloed en bodem nationalist en antisemieten.

⁹⁹ Eerder had een Parijse rechtbank de onderneming als een niet-commercieel bedrijf (*société civile*) bestempeld, wat juridische moeilijkheden had veroorzaakt. De curator wendde zich daarom tot het parlement voor hulp.

¹⁰⁰ Bourson, *L’Affaire*, 125-126; Mayeur, *La vie politique*, 158.

¹⁰¹ Mayeur, *La vie politique*, 158.

¹⁰² Mayeur, *La vie politique*, 158-160; Mayeur, *Les débuts*, 209-211.

‘lijst van 104’. In maart 1896 verzocht premier Léon Bourgeois opnieuw om Herz’ uitlevering, maar de Britse regering hield haar poot stijf.¹⁰³

In 1897, met de Dreyfusaffaire in gang, aangewakkerd door Artons terugkeer naar Frankrijk, vlamde het Panamaschandaal nog een laatste keer op. Na een James Bond-achtige episode waarin hij half Europa doorzwierf – de Franse regering leek er niet al te happig op om zijn verblijfplaats te achterhalen – moest Arton terechtstaan in een andere affaire en keek hij aan tegen acht jaar cel.¹⁰⁴ Zijn terugkeer maakte sommigen zenuwachtig, omdat men geloofde dat Arton, het hulpje van de Reinach, reeds voor corruptie veroordeeld tot vijf jaar, de oorspronkelijke lijst van 104 omgekochte parlementariërs in bezit had. Maar in februari werd hij in hoger beroep in de corruptiezaak vrijgesproken. Desgevraagd vertelde Arton de politie dat maximaal 26 parlementariërs cheques hadden ontvangen.¹⁰⁵ In maart 1897 eisten diverse afgevaardigden een nieuw onderzoek. Volgens de nationalisten Argeliès en Girault diende dat parlementair te zijn. Na een eerste nederlaag wonnen ze het pleit. De commissie werd in juni benoemd en voorgezeten door dezelfde afgevaardigde als de onderzoekscommissie in 1892: Ernest Vallée.

In december 1897 begonnen nieuwe processen, maar het resultaat was pover.¹⁰⁶ Alle aangeklaagde parlementariërs werden vrijgesproken, evenals Arton. Op 30 maart 1898 werd het commissierapport besproken in de Kamer van Afgevaardigden. Unaniem werden de aanbevelingen aangenomen. De *Chambre* betreurde onder meer het disfunctioneren van ‘bepaalde magistraten’ en de verstrengeling en deelname van politici in financiële activiteiten die een connectie hadden met publieke zaken, en wees alle aan de overheid aangeboden financiële steun door individuen of bedrijven af.¹⁰⁷ Aanklager Beaurepaire werd door het hoogste hof, op zijn eigen verzoek bijeengekomen in een disciplinaire setting op 27 april, van iedere blaam gezuiverd. Ook Arton kwam er goed vanaf. In oktober 1899 verleende Loubet – nu president van de Republiek – hem gratie. Hij overleed in 1905. De publieke reactie was mat: de aandacht was verschoven naar de Dreyfusaffaire.¹⁰⁸

Wat was nu de erfenis van het schandaal? Het beeld is gemengd. Bouvier gaat uit van twee schandalen: enerzijds de contacten tussen malafide zakenlieden en financiers, schimmige

¹⁰³ Bourson, *L’Affaire*, 139-141.

¹⁰⁴ Bourson, *L’Affaire*, 147-150.

¹⁰⁵ Hij gaf vier namen: Levrey, Boyer, Maret en Naquet, aan welke daarna nog vijf andere werden toegevoegd.

¹⁰⁶ Alle verdachten waren voormalige parlementariërs van de *radicaux*, die hun mandaat hadden uitgeoefend tussen 1885 en 1889. Zie Christophe Portalez, ‘Le scandale de Panama vu par un ancien député du Vaucluse: réseaux, amitiés et corruption sous la Troisième République’, in: Engels, Monier and Petiteau (eds.), *La Politique vue d’en bas. Pratiques privées et débats publics 19e -20e siècles* (Parijs 2011) 169-191 (188-189).

¹⁰⁷ *Journal Officiel* du 31 mars 1898, Chambre des Députés, 1482.

¹⁰⁸ Mollier, *Le scandale*, 450.

intermediairs, corrupte politici en de pers; anderzijds de te lang in de schaduw gebleven betrekkingen van de onderneming met banken en andere financiële spelers. Hij stelt dat Panama het politieke of economische systeem niet beëindigde, noch fundamenteel beïnvloedde. Hetzelfde geldt volgens hem voor de Franse maatschappij. Bouvier benadrukt de continuïteit als het gaat om de nabijheid van het hoogste politieke niveau en de wereld van banken en financiers, de *haute finance*.¹⁰⁹ Ook Agulhon lijkt niet uit te gaan van een lange-termijn effect. Volgens hem rekende het algemeen kiesrecht af met afgevaardigden die ‘op zijn minst onvoorzichtig’ waren geweest bij de keus van hun gezelschap.¹¹⁰

Andere auteurs concludeerden dat het schandaal wel degelijk een langdurige impact had. Volgens Jean Garrigues was het echte gevolg van Panama dat de vertrekkende afgevaardigden werden zwartgemaakt, en na de verkiezingen van 1893 een nieuwe lichting parlementariërs op het toneel verscheen, wat een belangrijke verandering betekende in de Derde Republiek.¹¹¹ Ook Mayeur wijst op de nieuwe lichting politici (190 nieuwe afgevaardigden). Volgens hem versterkte Panama weliswaar uiteindelijk het republikeinse bestel, maar betroffen de effecten van het schandaal onder meer de onthulling aan het brede publiek van het samenspannen (‘des collusions’) van zakenwereld, pers en politiek, en werd de publieke opinie gevoeliger voor geldkwesties. Met enkele corrupte parlementariërs was het parlementaire schandaal volgens Mayeur echter relatief klein, terwijl hij in navolging van Bouvier tevens wijst op de buitensporig hoge *fees* die de onderneming aan banken betaalde.¹¹² Ook Goguel noemt de vernieuwing van het politieke personeel, en wijst op een breed gedragen gevoel van desillusie met betrekking tot het politieke systeem, of op zijn minst over de mensen die het belichaamden.¹¹³

Mollier wijst net als Bouvier op de continuïteit van de nabijheid van de parlementaire wereld, de *haute finance* en de landelijke pers.¹¹⁴ In die sfeer lag het Panamaschandaal. Mollier stelt overtuigend vast dat de commissies en *fees* die het bedrijf betaalde voor

¹⁰⁹ Bouvier, *Les deux scandales*, 8. Voor een lijst van personen en financiële firma's die van de Panamaonderneming profiteerden, zie 110-112. Vgl. Pierre-Marc Renaudeau, *La IIIe République* (Parijs 1998) 15.

¹¹⁰ ‘Aux fréquentations au moins imprudentes’. Geciteerd uit: Agulhon, *La République*, I, 95. Gelet op onder meer Wilsons herverkiezing is dit nogal discutabel.

¹¹¹ Jean Garrigues, *Histoire du Parlement*, 289.

¹¹² Mayeur, *La vie politique*, 155-156 en 160; Mayeur, *Les débuts*, 207. NB. In verband met het voorkomen van politiek-financiële schandalen wijst Mayeur echter ook op het feit dat de samenstelling van het politieke personeel veranderde – minder notabelen, meer nieuwe mannen uit de burgerij die van huis uit minder bezit hadden (en daarom gevoeliger waren voor bepaalde verleidingen) – en ook op het (reeds genoemde) feit dat de Franse Staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politieke campagnes: die kosten moesten de afgevaardigden zelf opheffen. Mayeur, *La vie politique*, 79 en 82.

¹¹³ François Goguel, *La politique des partis sous la IIIe République* (Parijs 1957) 70.

¹¹⁴ Mollier, *Le scandale*, 10-11, 368-383 (met name 382) en 477-478.

financiële steun bij de lancering en het genereren van kapitaal, alhoewel fors, afgezet tegen de normen van de specifieke context van de tijd en plaats, niet buitengewoon waren. Deels waren bedoelde praktijken volgens hem niet alleen gangbaar, maar ook noodzakelijk. Gelet op de economische onzekerheid en de vrees voor grote investeringen die sinds de crash van *Union Générale* boven de markten hing, was zowel een slechte pers als gebrek aan steun vanuit de financiële wereld desastreus voor de levensvatbaarheid van grote projecten die primair afhankelijk waren van publieke investeringen. Na het fiasco van de eerste emissie moest de Panamaonderneming zich wel van de steun van de pers verzekeren, en van sleutelspelers in de financiële wereld. Charles de Lesseps had dus een punt toen hij tijdens zijn proces verklaarde dat hij slechts aan de gebruiken van zijn tijd had gehoorzaamd. Dat de betalingen toch deel van het schandaal werden kwam door het faillissement (dat velen dupeerde), en ook doordat er een connectie was met de politiek. Zonder die factoren, stelt Mollier, zouden alleen de socialisten met een economische kritiek zijn gekomen.¹¹⁵

Hij maakt aannemelijk dat het schandaal niet slechts – zoals Mayeur schrijft – ‘enkele parlementariërs’ (*quelques parlementaires*) betrof, maar zeker zo’n twintig volksvertegenwoordigers.¹¹⁶ Volgens hem was het schandaal uiteindelijk evenwel een geluk bij een ongeluk. Door het antiparlementarisme dat het veroorzaakte, meent hij, versterkte het de morele normen voor politiek gedrag en verhinderde het dat een systeem van grootschalig lobbyisme wortel schoot in het Elysée, Palais Bourbon of Palais du Luxembourg, zoals onder meer in de Verenigde Staten was gebeurd. Panama, schrijft Mollier, hielp bepaalde politiek-morele normen en waarden te verankeren, die parlementariërs dwongen om hun individuele gedrag en publieke discours op elkaar af te stemmen. Zo, aansluitend op een traditie die teruggaat tot de achttiende eeuw, zou het Panamaschandaal in Frankrijk voor de vereiste politieke transparantie hebben gezorgd. Zelfs in de tweede helft van de twintigste eeuw zou de hoge morele standaard voor parlementariërs nog hebben gegolden.¹¹⁷

¹¹⁵ Mollier, *Le scandale*, 159-161.

¹¹⁶ Mollier, *Le scandale*, 366-383 (op p. 382 refereert hij aan ‘*la vingtaine de cas qui ont été examinés*’ oftewel het gaat hierbij alleen om het twintigtal zaken dat is onderzocht).

¹¹⁷ Mollier, *Le Scandale de Panama* (Parijs 1991) 208 en 478-479. Gegeven de terugkeer van politieke schandalen in Frankrijk lijkt dit een optimistische kijk. Voor een recentere weerlegging van Bouviers conclusie daarentegen (en een innovatieve onderzoeksanpak van het Panamaschandaal), zie Damien de Blic, ‘Moraliser l’argent. Ce que Panama a changé dans la société française (1889-1897)’, *Politix* 2005/3, nr. 71, 61-82.